

PRESENTACIÓ

“All histories are geographically specific, and their making is context dependent, dependent on what is already present, already situated, it is inseparable from the social production of spaces and places, from the place-specific conduct of everyday life and nonroutine activities. All human geographies are historically specific, and their construction, through earthbound activities and the transformation of nature, is one with the making of histories, with the interplay of human agency and structures through time” (Allan Pred, *Making Histories and Constructing Human Geographies*. San Francisco&Oxford, Westview Press, 1990, p. XII).

Des d'una perspectiva disciplinària i acadèmica, la geografia històrica és considerada una especialitat de la ciència geogràfica i, com a tal, se serveix de les mateixes tècniques, mètodes i conceptes que utilitzen habitualment d'altres branques d'aquesta ciència. Allò, però, que la distingeix d'altres subdisciplines geogràfiques és el seu especial èmfasi en la interpretació del medi geogràfic a través del seu procés històric, la qual cosa porta a considerar la història com la seva “ciència auxiliar” bàsica i a servir-se també, per tant, de les fonts, eines i tècniques historiogràfiques més habituals com, per exemple, els arxius documentals. Seran sovint les fonts escrites que permetran al geògraf datar i fixar una cronologia, d'on es deriva, en part, la dimensió diacrònica, canviant i evolutiva de l'espai.

Genèricament, la geografia històrica efectua una anàlisi històrica dels canvis de tipus geogràfic (espacial i paisatgístic) en una àrea determinada amb l'ànim d'entendre'n la seva organització socioterritorial, passada o present. Com es pot imaginar, les línies de recerca que se'n desprendran seran moltes i variades, ocupant un amplíssim ventall temàtic que anirà des de la simple reconstrucció de paisatges antics fins a l'estudi de la percepció ambiental de les societats humanes.

És evident, tanmateix, que més enllà del grau d'institucionalització acadèmica assolit per la geografia històrica com a disciplina i el consegüent desenvolupament d'un major nombre d'investigacions realitzades en aquesta direcció per part de professionals de la geografia, el seu objecte d'estudi, des del punt de vista teòric i epistemològic, constitueix d'alguna manera un cert “territori comú” amb el de l'historiador. En el cas de la història, però, el procés serà a la inversa del descrit: la geografia esdevindrà, al seu torn, també una mena de “ciència auxiliar” per a l'historiador. Aquesta darrera afirmació es comprova, per exemple, si ens fixem, ni que sigui de passada, en com els historiadors han tractat de manera més aviat tangencial el tema del paisatge. Són més aviat escassos els historiadors que el contemplin com a objecte d'estudi en si mateix o que el considerin, si més no, com a empremta històrica en l'espai, mereixedora d'estudi i diagnòsi històrica. Ben mirat, la historiografia espanyola i catalana (tant la més orientada a la història socio-econòmica com a la història cultural) està mancada d'investigacions referents a les dues accepcions de la veu “paisatge” que recullen la majoria dels diccionaris a l'ús: en primer lloc, que analitzin en un espai acotat els canvis i variacions al llarg de la història de les combinacions dinàmiques d'elements geogràfics diferenciats, ja si-

guin antròpics o biòtics; i, en segon terme, que contemplin les representacions més o menys artístiques i literàries del paisatge, sigui quin sigui el suport o registre emprats, més com a invencions, percepcions i construccions culturals, prenyades de tota mena de connotacions simbòliques i ideològiques de naturaleses distintes i canviants, que no pas com a meres representacions mecàniques, "objectives" i innocents de l'espai "natural".

Una de les raons que poden explicar aquesta certa manca d'interès que han demostrat els historiadors pel paisatge deriva d'una qüestió de caràcter epistemològic: l'ús gairebé exclusiu en les investigacions històriques, de manera especial les referents a l'època moderna i contemporània, de l'exegesi de la documentació escrita (sovint documentació amb una forta càrrega intencional o voluntària) i l'escassa o gairebé nul·la tradició d'emprar de manera metòdica i ordenada el treball sobre el terreny i tota mena de registres arqueològics, apropiant-se les tècniques de l'arqueòleg, de l'etnògraf o del geògraf. I és que, ben mirat, el paisatge, en la seva globalitat, és un veritable "registre arqueològic" involuntari d'un espai social que s'ha produït històricament. El cert és, però, que el recurs al paisatge s'ha convertit massa sovint bé en un simple subterfugi "il·lustratiu" (i en bona mesura prescindible), bé en una mera evocació o expansió literària de l'historiador, banal, retòrica i diletant; i curulla, a voltes, de connotacions rousseauianes i "neoromàntiques". El paisatge, comptat i debatut, per a molts historiadors, si bé de manera més implícita que no pas explícita, és el simple decorat o escenari on es produeix la història i no pas el producte "final" i "interactiu" resultat del moviment i la dialèctica històrica en l'espai.

La geografia històrica com a tal té una llarga tradició en països com el Regne Unit, els Estats Units d'Amèrica, Nova Zelanda, Austràlia o el conjunt de països escandinaus, per citar només alguns casos. Els països anglosaxons han estat clarament pioners en aquest camp: *An Historical Geography of Europe* (1935) de Gordon East o *An Historical Geography of England before A.D. 1800* (1936) de Clifford Darby han esdevingut fa temps veritables clàssics d'una llunyana tradició en constant renovació.

Els símptomes d'aquesta renovació i vitalitat són evidents tant en el camp editorial com en el purament institucional. En relació al primer cas val la pena ressaltar la constant aparició de novetats bibliogràfiques, de col·leccions editorials ("Croom Helm Historical Geography Series", "Cambridge Studies in Historical Geography") i, fins i tot, de revistes especialitzades (per exemple, el *Journal of Historical Geography*). Pel que fa a un nivell més institucional, és de destacar la proliferació d'assignatures i seminaris

1 Vegeu a tall d'exemple: WHITTINGTON, G., WHYTE, I.D., eds., 1983, *An Historical Geography of Scotland*, London, Academic Press; BAKER, Alan, GREGORY, Derek, eds., 1984, *Explorations in Historical Geography*, Cambridge, Cambridge University Press; NORTON, William, 1984, *Historical Analysis in Geography*, New York, Longman; WAGSTAFF, J.M., ed., 1987, *Landscape & Culture. Geographical & Archeological Perspectives*, Oxford, Blackwell; POWELL, J.M., 1988, *An Historical Geography of Modern Australia. The Restive Fringe*, Cambridge, Cambridge University Press; GENOVESE, Eugene D., HOCHBERG, Leonard, eds., 1989, *Geographic Perspective in History*, Oxford, Blackwell; PRED, Allan, 1990, *Making Histories and Constructing Human Geographies: The Local Transformation of Practice, Power Relations and Consciousness*, San Francisco & Oxford, Westview Press.

Una certa sistematització i classificació de l'extensa producció bibliogràfica en aquest terreny la podeu trobar en l'article de Joan Vilagrà que encapçala aquest monogràfic i també a: VILAGRÀ, Joan, 1985, "La geografia històrica anglosaxona", *Revista Catalana de Geografia*, 0, pp.31-46; GREGORY, Derek, URRY, John, eds., 1985, *Social Relations and Spatial Structures*, London, MacMillan; GAILLE, Gary L., WILLMOTT, Cost J., eds., 1989, *Geography in America*, Columbus, Merrill, pp.156-191; KOBAYASHI, Audrey, MACENZIE, Suzanne, eds., 1989, *Remaking Human Geography*, Boston, Unwin Hyman.

a les universitats, la multiplicació de col·loquis i congressos i la creació de grups de treball especialitzats en associacions com l'Institute of British Geographers ("Historical Geographers Research Group" des del 1973) o l' Association of American Geographers ("Historical Geography Specialty Group" des del 1979).

Paradoxalment, la geografia històrica, com a subdisciplina especialitzada, ha estat gairebé del tot absent de la recerca geogràfica en les nostres latituds mediterrànies, si bé l'anàlisi del paisatge, de manera especial el rural, gaudeix d'una certa tradició, més a França que no pas a Espanya. En efecte, a la França dels anys 20 i 30 l'interès pel paisatge era compartit pels geògrafs i els historiadors que estaven en l'avantguarda de la renovació de les seves respectives disciplines. Dues obres dels "pares" de l'Escola dels *Annales* en són una prova fidedigna: *La Terre et l'évolution humaine* (1922), de Lucien Febvre (llibre traduït a l'espanyol per l'Editorial Cervantes el 1925) i, de manera especial, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* (1931), de Marc Bloch, obra que, de manera incomprensiblement tardana, no es traduirà a l'espanyol fins al 1978 per l'editorial Crítica.

L'interès pel paisatge dels primers "annalistes" es nodria d'una doble influència: per una banda, de l'escola geogràfica possibilista de Vidal de la Blache, de la qual manllevarien conceptes com els de "medi" i "gènere" i "formes de vida"² i de la qual valorarien especialment la idea que la natura, més que una entitat neutra que determinaria de manera fatal i cega la vida del ser humà, ha estat humanitzada de manera constant i amb intensitats variables; per altra banda, partien del convenciment que el present té per a l'historiador un valor heurístic de primera magnitud que possibilita plantejar problemes i renovar els seus interrogants i preguntes. I és que el fet que els primers "annalistes" es preocupessin pel paisatge formava part, certament, d'una estratègia de més àmplia volada, de caràcter rupturista, dirigida contra el vell paradigma de l'historicisme "positivista", d'arrels germàniques, que havia portat a terme una doble "sacralització": la de la política en tant que únic objecte d'estudi i la de l'exegesi del document escrit provinent i generat per les institucions com a gairebé únic mètode de treball de l'historiador³. Aquesta ruptura teòrica implicava, necessàriament, un canvi en els mètodes de treball i en les fonts històriques a investigar, que calia ampliar considerablement. Així, en aquest esforç per dilatar el ventall de fonts a emprar, Bloch proposava entendre el paisatge rural com a "document" tangible per ser llegit a contracorrent, mitjançant l'anomenat "mètode regressiu", que permetria, a partir del present (d'allò, diguem-ne, més ben conegut), remuntar el fil del temps fins a les societats del passat medieval (a allò més "ignorant" i "obscur"). D'aquesta manera seran múltiples i variats els punts de mira emprats per Bloch derivats d'una lectura en clau històrica del paisatge: de l'observació de la forma dels camps (ajudat pels plans parcel·lars), oberts o tancats, en caracteritzarà règims agra-

2 Vegeu DOSSE, François, 1988 (1a ed. francesa: 1987), *La historia en migajas. De "Annales" a la "nueva historia"*, València, Edicions Alfons el Magnànim, pp.15-81.

3 Per poder ponderar el canvi que varen representar els primers temps de l'escola dels *Annales* respecte al "positivisme" vegeu, a més de l'anteriorment citat François DOSSE, CARRERAS ARES, Juan José, 1981, "El historicismo alemán", *Estudios sobre Historia de España* (Homenaje a Tuñón de Lara), Madrid, Universidad Internacional Menéndez Pelayo, vol. II, pp. 627-641; CASANOVA, Julián, 1991, *La historia social y los historiadores. ¿Cenicienta o princesa?*, Barcelona, Crítica, pp.9-31 (el capítol 1, "Las reacciones frente al impulso historicista: los orígenes de la Historia Social); RUIZ TÓRRES, Pedro, 1993, "Historia filosófica e historia erudita en los siglos XVIII y XIX", *Erudición y discurso histórico: las instituciones europeas. (s.XVIII-XIX)*, València, Universitat, pp. 13-33; DEVULDER, Catherine, 1993, *L'Histoire en Allemagne au XIXe siècle. Vers une épistémologie de l'histoire*, Paris, Méridiens Klincksieck i BURKE, Peter: *La revolución historiográfica francesa. La Escuela de los Annales, 1929-1989*, 1993 (1a ed. anglesa: 1990).

ris diferenciats; l'estudi de la localització de l'hàbitat i el grau de fertilitat del sòl li servirán per entendre els seus variats i canviants usos; i l'anàlisi de l'arquitectura vernàcula possibilitarà precisar arqueològicament les diferències socials i l'estratificació a l'interior del "camperolat".

En qualsevol cas, però, la influència de Vidal de la Blache o de Bloch no acabà produint una veritable geografia històrica a França a l'estil de l'anglosaxona, a excepció, tal vegada, del grup encapçalat pel geògraf Roger Dion al Collège de France, el qual obrí un camí que ha estat seguit, entre d'altres, per Xavier de Planhol i Jean-Robert Pitte. L'obra de Dion *Essai sur la formation du paysage rural français* (1934), juntament amb d'altres treballs seus recollits recentment sota el títol genèric de *Le paysage et la vigne. Essais de géographie historique* (1990) serà, si més no, juntament amb la de Bloch, d'influència decisiva a França i també a Itàlia a l'hora d'alimentar, ni que sigui tímidament i no pas com a únic punt de referència, una certa continuïtat i renovació en els estudis sobre el paisatge. D'alguna manera, això es comprova observant l'existència de diverses obres: de la de l'historiador Emilio Sereni *Storia del paesaggio agrario italiano* (1961) a les més recents dels geògrafs Jean-Robert Pitte *Histoire du paysage français* (1983) i Xavier de Planhol *Géographie Historique de la France* (1988), passant per les investigacions de G. Barker sobre "L'archeologia del paesaggio italiano: nuovi orientamenti e recenti esperienze" (a *Archeologia Medievale*, XIII, 1986, pp.7-30), i les aplegades en les obres col·lectives *Composer le paysage. Constructions et crisis de l'espace (1789-1992)* (1989), dirigida per Odile Marcel, i la dirigida per Jean Guilaine *Pour une archéologie agraire. À la croisée des sciences de l'homme et de la nature* (1991). L'historiador de la literatura Piero Camporesi recentment ha publicat *Le Belle contrade. Nascita del paesaggio italiano* (1992), que contribuirà, ben segur, a augmentar l'interès pel paisatge entès com a creació cultural.

A Espanya, com dèiem al començament d'aquesta introducció, ni la geografia històrica, com a subdisciplina, ni la història del paisatge, com a línia de recerca, no han pas tingut gaires conreadors. Diversos són els motius que ho deuen explicar i no és aquesta Presentació -per apassionant que sigui el tema des de la perspectiva de la història de la ciència- el lloc més idoni per intentar-ho. Conscients d'aquesta llacuna, els editors, aplegant materials diversos, volem contribuir amb aquest volum a animar un àmbit d'estudi malauradament poc desenvolupat fins ara, si bé, com indica Joan Vilagrassa en l'article que encapçala aquest monogràfic, comencen a observar-se alguns símptomes d'un major interès pel tema, tant pel que fa a recerca (aquest volum n'és una petita mostra) com a docència universitària, com ho palesa el fet que alguns nous plans d'estudi hagin incorporat la geografia històrica com a assignatura. Pel que fa al paisatge, es cospa un "nou" o renovat interès pel tema, en primer lloc per l'augment dels estudis referents al medi "natural" i a l'ecologia, des d'una perspectiva històrica⁴ i, en segon lloc,

4 "Hay campesinos y campesinos y, entre las diversas capas sociales, no sólo la vestimenta, sino también el mobiliario, la propia casa y, en una palabra, el modo de vida, en todas sus manifestaciones exteriores, ayudan a marcar las diferencias: la arqueología puede prestarnos el servicio de precisarlas"; "las casas, si bien tienen sus variedades geográficas, son también, a su manera, instituciones de clase. Por lo demás, ¿acaso el hábitat puede jamás separarse de su sustrato social?" (BLOCH, Marc, 1978, *La historia rural francesa: caracteres originales*, Barcelona, Crítica, pp. 455 i 462, respectivament).

5 Vegeu les reflexions i les referències bibliogràfiques que dona FONTANA, Josep, 1992, *La història després de la fi de la història. Reflexions i elements per a una guia dels corrents actuals*, Vic, Eumo i Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives. En concret, el capítol sobre "Història, espai i recursos naturals: de la geografia humana a l' 'ecohistòria' ". Vegeu, així mateix, els articles d'Enric Sagué, Pere Sala, Piero Bevilacqua, Jean Paul Deliaiges, Diego Moreno i Joan Martínez Alier, presents en el dossier sobre "Ecologia i societat" publicat a *Recerques*, 26, 1992, p. 7-68.

pel fet que cada cop va penetrant més en la historiografia la necessitat d'ampliar l'arqueologia (com ho demostren les noves disciplines de les arqueologies industrial i agrària) cap a períodes històrics més recents i la seva dedicació a l'anàlisi històrica sistemàtica de tota mena d'artefactes materials no necessàriament "monumentals" o "artístics"; i en tercer lloc, per un major interès per part dels historiadors per la història de les produccions culturals⁷.

Hem volgut, a més, que aquesta monografia fos escrita, alhora, per geògrafs i historiadors, perquè considerem que la història i la geografia mantenen, més enllà de les seves pròpies especificitats i dels seus propis perfils i aplicacions professionals, unes relacions de caràcter epistemològic que possibiliten -i fan necessari- un cert treball en comú; difícilment, tal com es dedueix del paràgraf d'Alland Pred que encapçala aquestes ratlles introductòries, les variables que són més emprades pel geògraf (espai i territori) es poden aïllar i separar de les que són més específiques en el treball de l'historiador (temps i passat), i viceversa⁸.

L'obra que presentem consta de tretze articles inèdits encarregats directament pels editors als corresponents autors. No hem pretès centrar-nos en un únic tema ni aprofundir en una única línia, la qual cosa hauria estat relativament fàcil. Atès el panorama bibliogràfic català i espanyol, hem optat, contràriament, per aplegar en un mateix volum treballs d'investigació de temàtica molt variada, amb l'ànim de mostrar al lector el ventall més ampli possible d'idees, de conceptes, de temes que ofereix, avui, la recerca en geografia històrica i en història del paisatge, i tot plegat sense pràcticament allunyar-nos del nostre context acadèmic i geogràfic més immediat.

6 Sobre la necessitat que l'arqueologia sigui alguna cosa més que una tècnica auxiliar de la història i sobre les virtualitats dels registres arqueològics, vegeu els múltiples suggeriments presents a BARCELÓ, Miquel, 1988, *Arqueologia medieval. En las afueras del "medievalismo"*, Barcelona, Crítica.

7 Vet aquí un camp de recerca fins ara relegat en bona mesura als especialistes en història de l'art, la literatura, l'antropologia i la geografia humana. Pel que fa a aquesta última disciplina vegeu, a tall d'exemple, GLACKEN, Clarence J., 1967, *Traces on the Rhodian Shore*, Berkeley, University of California Press; NOGUÉ-FONT, Joan, 1985, *Una lectura geogràfico-humanista del paisatge de la Garrotxa*, Girona, Diputació de Girona i Col·legi Universitari de Girona; ORTEGA CANTERO, Nicolás, 1987, *Geografía y cultura*, Madrid, Alianza Editorial; ANDERSON, Kay, GALE, Fay, eds., 1992, *Inventing Places. Studies in Cultural Geography*, Sydney, Longman. Per als historiadors han estat molt influents el llibre de WILLIAMS, Raymond, 1974 (1a ed. anglesa, 1958), *Cultura i societat (1780-1950)*, Barcelona, Laia, i, també, del mateix autor, *The Country and the City*, New York, Oxford University Press, publicat el 1983. Vegeu també els articles de Roger CHARTIER, "De la història social de la cultura a la història cultural de lo social" i de Peter BUNKE, "La nueva historia socio-cultural", presents al dossier sobre "Història, llenguatge, percepció" aparegut a *Historia Social*, 17, 1993, pp. 97-103 i 105-114, respectivament. Un exemple reeixit i ambiciós alhora de les diverses possibilitats que ofereix la història de les produccions culturals a l'historiador es pot veure en l'estudi de Josep Maria FRADERA, 1992, *Cultura nacional en una societat dividida. Patriotisme i cultura a Catalunya (1838-1868)*, Barcelona, Curial. Vegeu també MUSIO, Gosino, 1993, *Storia e Antropologia Storica. Della storia delle culture alla culturologia storica dell'Europa*, Roma, Armando Editore, i Eri H. MONKKONEN, 1994, *The uses of History across the social sciences*. New From Duke, University Press.

8 Una més adequada comprensió dels fenòmens socials, passats i presents, implica sens dubte (re)situar al mateix nivell les variables temporal i espacial. Això és, fet i fet, el que d'alguna manera ja insinuava la geografia històrica convencional i el que ens recorda la nova teoria social. En efecte, darrerament, diversos autors, des d'Anthony Giddens fins a Manuel Castells passant per Michel Foucault, Edward W. Soja o Derek Gregory -tots ells procedents de distintes ciències socials- coincideixen a (re)situar l'espai i el temps -amb el mateix pes- al cor de les seves respectives formulacions teòriques.

Obre la col·lecció un article del geògraf lleidatà Joan Vilagrasa sobre els principals trets evolutius i conceptuals de la geografia històrica, amb especials referències als casos espanyol i català. Just després el segueix un treball de Mariàngela Vilallonga, professora de llatí i estudiosa de l'humanisme català, que empalma directament amb una de les tradicions més llunyanes de la geografia històrica, això és, l'estudi de les geografies del passat, en aquest cas de la geografia a Catalunya a l'època del Renaixement.

Segueix a continuació un bloc de tres articles que tenen com a pilar fonamental el paisatge. El primer d'ells -resum d'una recerca interdisciplinària molt més àmplia- fa referència a l'evolució del paisatge vegetal de la Selva i els dos Vallès i està escrit pels geògrafs Josep Gordi, Josep Pintó i Martí Boada i pel botànic Lluís Vilar. Els altres dos articles aporten una lectura diferent, però complementària, del paisatge. Estan signats pels historiadors Joan-Lluís Marfany i Àngel Duarte i tenen un tret en comú: els dos destaquen, si bé per períodes cronològics diferents, el paper del nacionalisme català de final del segle XIX i tres primeres dècades del XX a l'hora de determinar i construir una determinada visió mítica del paisatge.

A diferència dels anteriors, l'article de Jesús Burgueño, professor de cartografia a la Universitat de Lleida, s'emmarca clarament en la línia de la geografia històrica de les divisions territorials, una de les més fecundes a Catalunya. De la seva Tesi Doctoral, tot just presentada i, per tant, encara inèdita, l'autor extreu unes quantes reflexions referides al procés de configuració territorial de l'anomenada Regió de Girona. Potser no tan coneguda, però no per això menys interessant, és la línia de recerca que ens presenta just després Jaume Font, professor d'anàlisi geogràfica regional a la Universitat de Barcelona, referida a la geografia històrica de la xarxa viària, en aquest cas catalana i pel període 1761-1935.

Els tres articles que vénen a continuació, de temàtica industrial i rural, ens recorden la importància que té per a l'historiador la definició prèvia d'un marc geogràfic adequat que constitueixi una mena de laboratori per a les seves recerques. El de Xavier Paunero, geògraf i economista, ens ofereix una visió retrospectiva de la indústria del suro gironina, creadora, segons l'autor, d'un autèntic districte industrial de caràcter marshallià al darrer quart del segle XIX. Els treballs de Rosa Congost i Enric Saguer són pròpiament treballs d'història agrària referents a la regió de Girona, si bé indirectament incideixen en alguns dels aspectes que es volien privilegiar en aquest monogràfic. El de Rosa Congost analitza el creixement econòmic i el moviment de rendes durant la primera meitat del segle XIX a les comarques de l'Alt Empordà i la Selva, intentant esbrinar diferències no únicament entre diversos grups socials (el dels hisendats i menestrals), sinó dinàmiques diferenciades entre una i altra comarca. El d'Enric Saguer fa referència a la producció agrària i als usos del sòl al Baix Empordà a mitjan segle XIX, a partir del qual és possible comprovar com l'activitat productiva de l'agricultura s'adapta a les condicions del medi, però, alhora, el condiciona i construeix un determinat paisatge.

Hem reservat per al final -per una qüestió no només d'ordre temàtic, sinó també escalar- tres articles que fan referència a una de les línies de treball més fructíferes: la geografia històrica urbana. És aquest un camp capaç de generar, per ell mateix, una recerca enormement variada i diversa. En tots tres casos el marc urbà escollit és la ciutat de Girona. El primer article d'aquesta mena de trilogia, a cura de la geògrafa Anna Ribas, se centra en l'estudi històric de la dimensió humana i social del risc d'inundacions fluvials, aportant una metodologia i un enfocament que haurien de permetre extrapolar el cas de Girona. Els altres dos articles se cen-

tren més aviat en l'evolució històrica de la morfologia urbana i en les polítiques urbanístiques que l'afectaren, tot centrant-se en l'exemple gironí en el cas de Rosa M. Fraguell i Joan Vicente, geògrafs de la Universitat de Girona, i en el centre històric en el cas de Joan Ganau, de la Universitat de Lleida.

**Joan Nogué-Font i
Joaquim M. Puigvert**

*Departament de Geografia, Història i Història de l'Art
Universitat de Girona*